

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
Τόμος 42. Παράρτημα 10

ΔΕΣΠΟΙΝΑ-ΕΙΡΗΝΗ ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ

**Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΙΤΗΡΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ «ΚΟΜΠΑΝΙΑΣ»
ΤΟΥ ΣΙΜΠΙΟΥ ΤΡΑΝΣΥΛΒΑΝΙΑΣ
17^{ΟΣ}-18^{ΟΣ} ΑΙ.**

*Πηγές του δικαίου και των δεσμών
του απόδημου ελληνισμού*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΘΗΝΑ 2011

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
<i>Πρόλογος</i>	11
<i>Εισαγωγή</i>	15
Πίνακας συντομογραφιών και κριτικών σημείων	37
Μέρος Α' (BAR, mss. gr. 1153)	39
Μέρος Β' (BAR, mss. gr. 976).	85
Μέρος Γ' (BAR, mss. gr. 979).	157
Μέρος Δ' (BAR, mss. gr. 978).	263
Πηγές και βιβλιογραφία	611
Ευρετήριο ονομάτων.	617
Ευρετήριο λέξεων.	633
Ευρετήριο τόπων	647
Ευρετήριο νομικής ύλης	649
Πίνακας πηγών.	657
Πίνακας γραφών.	659
Γλωσσάρι	661
Πανομοιότυπα χειρογράφων	673
Résumé	685

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, δημιουργήθηκε, όπως είναι πολύ γνωστό, ένα ρεύμα αποδημίας των κατοίκων της προς τις χριστιανικές χώρες της Ευρώπης. Αυτό είχε χαρακτηριστικά είτε μόνιμης εγκαταστάσεως είτε πρόσκαιρης διαμονής για την άσκηση επαγγελματικής δραστηριότητας. Οι τόποι προορισμού ήταν ποικίλοι, ανάλογα με την ευκολία στην πρόσβασή τους από τους τόπους κατοικίας των υποδούλων, με το είδος της επαγγελματικής τους ασχολίας, καθώς και με τις ιδιαίτερες συνθήκες του τόπου υποδοχής.

Η περιοχή της Τρανσυλβανίας, ουγγρικό βοεβοδάτο από το τέλος του 12ου αι., καθίσταται επισήμως αυτόνομη ηγεμονία υπό την επικυριαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το έτος 1541, μετά την κατάληψη της Βούδας από τον Σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Α΄ και τον διαμελισμό των εδαφών του ουγγρικού στέμματος μεταξύ των δύο δυνάμεων. Το έτος πλέον 1699 (Συνθήκη του Κάρλοβιτς), μετά από μία δεκαπενταετή περίπου περίοδο εχθροπραξιών και διαπραγματεύσεων με την Αυστρία, η Τουρκία αναγνωρίζει το νέο πολιτικό καθεστώς, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί, ήδη από το 1691, με το προνομιακό δίπλωμα του αυτοκράτορα της Αυστρίας Λεοπόλδου Α΄, οπότε η χώρα προσαρτάται στα εδάφη της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Έκτοτε, παρά την τυπική αναγνώριση της πολιτικής και διοικητικής της αυτονομίας, η Τρανσυλβανία θα αποτελέσει από πολιτική, οικονομική και στρατιωτική άποψη μία επαρχία της Αυστρίας μέχρι την ένωσή της με τη Ρουμανία το 1918.

Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής, ο φυσικός πλούτος της περιοχής, η αναπτυσσόμενη οικοτεχνία της και η σημαντική γεωπολιτική της θέση στη Ν.Α. και κεντρική Ευρώπη, ανάμεσα στην αυστριακή και στην οθωμανική αυτοκρατορία, θα επιτρέψουν την ανάπτυξη του διακομετακομιστικού και εισαγωγικού εμπορίου στην ευρύτερη περιοχή. Ευλόγως παρατηρείται ιδιαίτερη κινητικότητα ελλήνωνπραματευτών από τη Δυτική και Ανατολική Μακεδονία, την Ήπειρο, την Ανατολική Ρωμυλία κ.ά. προς την Τρανσυλβανία. Παράλληλα ευνοείται η δημιουργία ανδρών ελληνικών εμπορικών κοινοτήτων κατά μήκος των βασικών οδικών

αξόνων που οδηγούν σε σημαντικά εμπορικά κέντρα (Πέστη, Βελιγράδι, Μοναστήρι, Γιάννενα, Μοσχόπολη, Δυρράχιο, Τεργέστη, Βενετία κ. ά.) καθώς και η ενίσχυση των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων των ελληνικών επαγγελματικών συντεχνιών (σημαντικότερες Σίμπιου, Μπρασόβ) και «συντροφιών» που δρούν, συνήθως στα πλαίσια της αυτονομίας των πόλεων, προστατευμένες από τα προνομιακά διπλώματα που χορηγεί ο Ηγεμόνας (Προνόμιο Ράκοτσι Α΄, 1636/Προνόμιο Λεοπόδου Α΄, 1701). Άλλωστε, ο ιδιαίτερος ρόλος, σχεδόν μονοπωλιακός, των Ελλήνων εμπόρων στη διεξαγωγή του διεθνούς εμπορίου της Τρανσυλβανίας, το προβάδισμα που κατέχουν, ιδίως από τον 17ο αι. και μετά, σε σχέση με τις άλλες εθνότητες που αναπτύσσουν εμπορικές δραστηριότητες στην περιοχή (Σάξονες κ. ά.), αλλά και τα οικονομικά οφέλη της χώρας από το εμπόριο των Ελλήνων, επισημαίνονται σε σχετικές αποφάσεις της τρανσυλβανικής Δίαιτας, του κυριότερου πολιτειακού οργάνου, ήδη από το έτος 1600. Ως εκ τούτου δεν θα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική η άποψη ότι «η χαρτογράφηση του διαμετακομιστικού χερσαίου εμπορίου ‘ανατολικών’ προϊόντων της νοτιοανατολικής και εν μέρει της κεντρικής Ευρώπης τον 17ο και 18ο αι. συνδέει τον χάρτη του βορείου ελληνισμού, γηγενούς και αποδήμου»¹. Είναι δε γεγονός, ότι παρά την αριθμητική συρρίκνωσή τους, κατά τα τέλη του 18ου αι., συνεπεία της αλλαγής του τρόπου διακίνησης των ‘ανατολικών’ προϊόντων (άρση των απαγορεύσεων της Συνθήκης του Πασσάροβιτς του 1718 υπέρ των αυστριακών που διακινούνταν σε οθωμανικά εδάφη), οι ελληνικές επιχειρήσεις της Τρανσυλβανίας θα επωφεληθούν, όπως και παλαιότερα, από τις ενδογενείς και εξωγενείς αδυναμίες της χώρας και θα συνεχίσουν να εμφανίζουν ένα ευρύ κύκλο εμπορικών δραστηριοτήτων, ίσως και περισσότερο από πριν².

Το νομικό καθεστώς των παροικιών των αποδήμων από την οθωμανική αυτοκρατορία, οι οποίοι διεξήγαν διαμετακομιστικό και εισαγωγικό εμπόριο ‘ανατολικών’ προϊόντων στην Τρανσυλβανία, οριοθετήθηκε με το Προνόμιο του ηγεμόνα Γεωργίου Ράκοτσι Α΄, το 1636. Εκτός από τις αυστηρές προδιαγραφές ασκήσεως του εμπορίου και ρυθμίσεως των σχέσεων με τις τοπικές αρχές και με την κεντρική διοίκηση της Ηγεμονίας, παραχωρήθηκε διοικητική και δικαστική αυτονομία στις εμπορικές παροικίες που είχαν συγκροτηθεί στην Τρανσυλβανία. Χάρη σε αυτήν την αυτονομία, δημιουργήθηκαν διοικητικά όργανα, η δραστηριότητα των οποίων καταγραφόταν σε κώδικες («πρωτόκολλα»), πολλοί από τους οποίους διασώζονται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας

1. Παπαστάθη, Ή ελληνική έμπορική κομπανία, σ. 34-35 σημ. 65-67.

2. N. Jorga, Srisori și inscripții... [*Studi și documente*, XII (1906)], σ. IX-X.

στο Βουκουρέστι, ενώ άλλοι πιθανόν να λανθάνουν ή να έχουν καταστραφεί. Μία από τις πλέον ισχυρές εμπορικές παροικίες ήταν η «Κομπανία των Ρωμαίων Πραγματευτών» στην αυτόνομη πόλη του Σιμπίου η οποία συνέχισε να λειτουργεί ως οικονομική συσσωμάτωση, αλλά και ελληνική ορθόδοξη κοινότητα, τουλάχιστον μέχρι το έτος 1848. Το προνομιακό καθεστώς, η οργάνωσή της, καθώς και το ουσιαστικό δίκαιο που η παροικία αυτή εφήρμοξε αναλύθηκαν σε προηγούμενη εργασία της συγγραφέως υπό τον τίτλο *Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 1636-1848. Οργάνωση και δίκαιο*, [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αΐμου, 246], Θεσσαλονίκη 1994, όπου, μεταξύ άλλων, εκδόθηκαν τα δεσπίσματα τα οποία ψήφισαν τα μέλη της Κομπανίας από το 1639 έως και το 1801, και τρία Προνόμια που τους είχαν παραχωρηθεί από τον τοπικό ηγεμόνα και τους αυστριακούς αυτοκράτορες.

Στην παρούσα εργασία εκδίδονται μερικώς οι υπ'αρ. 1153 και 976 και καθ'ολοκληρίαν οι υπ' αρ. 979 και 978 ελληνικοί κώδικες της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου, που αποτελούν αντίστοιχα το Α', Β', Γ' και Δ' μέρος αυτού του τόμου. Τα κείμενα που εκδίδονται είναι κυρίως πρακτικά και αποφάσεις του «Κριτηρίου», του δικαστηρίου δηλαδή της Κομπανίας, για διαφορές μεταξύ των μελών της ή αυτών των τελευταίων με «τοπικούς» (Σάξονες, Ούγγρους, Αρμενίους, Ρουμάνους κ.ά.) ή με ξένους προς αυτήν, ομογενείς ή μη. Εκδίδονται επίσης μερικά δεσπίσματα των συνελεύσεών της, που δεν περιλαμβάνονται σε αυτά που έχει ήδη εκδώσει η συγγραφέας, καθώς και πρακτικά που αφορούν στις σχέσεις της Κομπανίας με τις τοπικές αρχές και τη δραστηριότητά της εν γένει.

Το φάσμα των ενδίκων διαφορών περιλαμβάνει υποθέσεις εμπορικού, αστικού και ποινικού δικαίου, ενώ εντοπίζονται σποραδικά και κάποιες αποφάσεις πειθαρχικής φύσεως. Σε ένα μεγάλο τμήμα της προηγούμενης εργασίας και ειδικότερα στο κεφάλαιο που αφορά στο δίκαιο της Κομπανίας του Σιμπίου, εκτίθενται τα συμπεράσματα από την επεξεργασία των κειμένων που εκδίδονται εδώ. Τα ίδια τα κείμενα και ο συνοπτικός σχολιασμός τους παρέχουν μια τεκμηριωμένη εικόνα για τη διαμόρφωση και τη λειτουργία δικαικών δεσμών σε μια ελληνική οικονομική κοινότητα, καθώς και για τον τρόπο απονομής του δικαίου από ένα κοσμικό δικαστήριο.

Πέρα όμως από το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν για την έρευνα της ιστορίας του ελληνικού δικαίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, τα εκδιδόμενα κείμενα παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τη δημόδη γλώσσα, το επίπεδο γραμματισμού της τάξης των εμπόρων, την ελληνική οικονομική ιστορία, τις νοοτροπίες, την αναγκαστική ή την εκούσια πρόσληψη ρυθμίσεων των τοπικών δικαίων και τους τρόπους πα-

ράκαμψης ή αφομοίωσής τους. Τα κείμενα είναι, καθ'εαυτά, ένα πεδίο εξερεύνησης *in vivo* της διαμόρφωσης της νεοελληνικής αστικής τάξης των αποδήμων και των δεσμών της σε ένα τμήμα της Ν.-Α. Ευρώπης κεντροευρωπαϊκής επιρροής, και μάλιστα κατά τη διάρκεια μιας σχετικά μακράς χρονικής περιόδου. Ως εκ τούτου, προσφέρονται ιδιαίτερος για τη συγκριτική μελέτη των επί μέρους δεσμών του ελληνικού δικαίου και της εξελικτικής τους πορείας από την ύστερη βυζαντινή έως τη νεοελληνική περίοδο του δικαίου.

Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη
Διευθύντρια Κέντρου Ερεύνης
της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το χειρόγραφο υλικό που εκδίδεται στην παρούσα εργασία αποτελεί την πηγή στην οποία στηρίχθηκε τμήμα της μονογραφίας μου για την ελληνική εμπορική Κομπανία του Σιμπίου, το οποίο αφορά στο ουσιαστικό δίκαιο¹. Περιλαμβάνει πρακτικά και αποφάσεις του Κριτηρίου της Κομπανίας που αφορούν στην επίλυση διαφορών, οι οποίες ανέκυπταν στις σχέσεις των μελών μεταξύ τους και με άλλους ξένους προς αυτήν εμπόρους –Σάξονες, Ούγγρους, Ρουμάνους, Έλληνες ή από διάφορες άλλες εθνοτικές ομάδες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το εκδιδόμενο υλικό περιλαμβάνει επίσης πρακτικά που φωτίζουν ποικίλες άλλες δραστηριότητες της εμπορικής αυτής παροικίας, σε σχέση με την τοπική τρανσυλβανική ή την αυστριακή Διοίκηση, την εκκλησία, το σχολείο και την εσωτερική οργάνωση της Κομπανίας.

Τα στοιχεία που μπορεί ο ερευνητής να αντλήσει από τα κείμενα δεν περιορίζονται μόνο στο εφαρμοζόμενο από τη συγκεκριμένη παροικία δίκαιο και στον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης. Οι τόποι προελεύσεως και προορισμού των μελών της Κομπανίας, καθώς και όλων όσων εμπλέκονται σε δικαστικούς αγώνες με αυτούς, μαρτυρούν μια δικανική πρακτική η διαμόρφωση της οποίας ιχνηλατείται πολύ πέρα από την ίδια την παροικία. Η πρόσληψη και αφομοίωση δεσμών από άλλα δικαιικά συστήματα, με τα οποία τα μέλη της Κομπανίας έρχονταν σε επαφή, εξυπηρετούσε τις ανάγκες λειτουργίας και τον κύριο σκοπό υπάρξεως της κοινότητάς τους, δηλαδή την επιβίωσή της. Μπορεί έτσι κανείς να παρακολουθήσει τις ανεπαίσθητες αλλαγές και διαφοροποιήσεις που συντελέστηκαν σταδιακά, σε βάθος περίπου εκατόν πενήντα ετών.

Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία για την ομιλούμενη δημόδη γλώσσα και γραφή του 17^{ου}-18^{ου} αιώνα, που χρησιμοποιούν οι αγράμματοι –με ελάχιστες εξαιρέσεις– συντάκτες των πρακτικών για να

1. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η ελληνική εμπορική Κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 1636-1848. Οργάνωση και δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1994 (στο εξής ΕΚΣ), σσ. 159-243.

περιγράψουν τις επίδικες κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις. Πρόκειται για έναν χυμώδη και ζωντανό αφηγηματικό και νομικό λόγο, ελλειπτικό μεν και δυσνόητο για τον σύγχρονο αναγνώστη σε ό,τι αφορά τα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως, αλλά σαφή ως προς το διατακτικό της αποφάσεως, ώστε να μην γεννάται αμφιβολία για το πρακτέο.

Τέλος, μια άλλη κατηγορία πληροφοριών για την καθημερινή και την οικονομική ζωή των αποδήμων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας² παρέχεται απλόχερα από τα κείμενα. Αφορά στα προϊόντα που εμπορεύονταν ή χρησιμοποιούσαν οιπραματευτές της Κομπανίας και στην εμπορική πρακτική, στα νομίσματα που κυκλοφορούσαν και στα οποία έκαναν τις συναλλαγές τους στον χώρο της Κεντρικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης καθώς και στη ρευστή ισοτιμία τους³, στην κοινωνική διαστρωμάτωση και στην οργάνωση του επαγγελματικού βίου, υπαινίσσεται, τέλος, τα μικρά και μεγάλα προσωπικά και οικογενειακά δράματα μιας παροικίας Ρωμιών από τις βόρειες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η σχετικά μεγάλη χρονική διάρκεια των τεκμηρίων, μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της παροικίας ανάλογα με τις τοπικές και διεθνείς πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, για τις οποίες όμως σπάνια γίνεται λόγος στα πρακτικά, και αυτό μόνον υπαινικτικά. Έτσι, τα κείμενα διαθέτουν μιαν απρόσωπη αντικειμενικότητα, που καδιστά αξιόπιστα τα στοιχεία που παρέχουν.

Στη συνέχεια, θα παρουσιαστούν, συνοπτικά, τα βασικά χαρακτηριστικά της απονομής της δικαιοσύνης από το Κριτήριο της Κομπανίας, ο τρόπος εκδόσεως των κειμένων και μια σύντομη περιγραφή του περιεχομένου των τεσσάρων μερών στα οποία αυτά τα κείμενα έχουν κατανεμηθεί

1. Η απονομή της δικαιοσύνης.

Βάσει του ισλαμικού δικαίου⁴, η απονομή της δικαιοσύνης στους Ορθοδόξους της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανήκε και στην αρμοδιότητα

2. Για το οικονομικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνταν ο Ελληνισμός τον 17^ο και 18^ο αι., βλ. Σπ. Ασδραρά, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ιε΄-ιθ΄ αιώνας*, τ. α΄-β΄ [Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Τράπεζας Πειραιώς], Αθήνα 2003.

3. Για την κυκλοφορία και την ισοτιμία των νομισμάτων, βλ. Ευτυχίας Δ. Λιάτα, «Φλωρία δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα». *Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, [Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε. 58], Αθήνα 1996.

4. J. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'islam*, Beyrouth 1958· Ν. Ι. Πανταζοπούλου, *Ιστορία του Ρωμαϊκού Δικαίου έν διαλεκτική συναρτήσει προς τὸ Ἑλληνικόν*, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1979.

των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, των οποίων η νομολογία έχει τύχει επεξεργασίας βάσει των δημοσιευμένων πηγών⁵. Νομολογία μη εκκλησιαστικών δικαστηρίων έχει δημοσιευθεί για τη Μύκονο και τη Νάξο⁶. Για τις χερσαίες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν υπάρχουν δημοσιευμένες πηγές κοσμικών –δηλαδή μη εκκλησιαστικών– δικαστηρίων. Το ίδιο ισχύει και για τις παροικίες των αποδήμων. Η νομολογία επομένως του Κριτηρίου της εμπορικής παροικίας του Σιμπίου είναι ένα πρώτο δείγμα, ποσοτικά αρκετά ικανοποιητικό, για τον 17^ο και 18^ο αιώνα. Αυτό προέρχεται από τη συγκεκριμένη παροικία αποδήμων με καταγωγή από τις βόρειες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι οποίοι συγκρότησαν συσσωμάτωση δεσμικά αναγνωρισμένη από το κράτος στο οποίο είχαν εγκατασταθεί. Η αναγνώριση αυτή πραγματοποιήθηκε με προνομιακό δίπλωμα του ηγεμόνα της χώρας, διότι αυτοί ήταν ξένοι, υπήκοοι του οθωμανού σουλτάνου στον οποίο η Τρανσυλβανία ήταν τότε φόρου υποτελής (1540-1699). Το προνομιακό αυτό καθεστώς ανανέωσαν και τροποποίησαν αργότερα οι αυτοκράτορες της Αυστρίας⁷.

Στα Προνόμια θεσπίστηκε εξαιρετικό δίκαιο, που αφορούσε στις προϋποθέσεις ασκήσεως του εμπορίου, στη διοικητική και τη δικαστική αυτοτέλεια των μελών της συσσωματώσεως⁸.

Σύμφωνα με το δεσμικό πρότυπο της απόλυτης μοναρχίας των Νεωτέρων Χρόνων (*Ancien Régime*) που ίσχυε στην Τρανσυλβανία, η διοικητική λειτουργία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη δικαστική. Τα Προνόμια –δηλαδή, το δεσμικό πλαίσιο της Κομπανίας των ελλήνων εμπόρων του Σιμπίου–, ακολούθησαν αυτό το πρότυπο: ο προεστός συγκέντρωνε τη διοικητική-παιδαρχική και τη δικαστική αρμοδιότητα επί των μελών της Κομπανίας, επικουρούμενος όμως από ορκωτούς παρέδρους. Όλοι ήταν αιρετοί –ο προεστός με θητεία, ενώ οι πάρεδροι ήταν ισόβιοι⁹. Σε ό,τι αφορά το εφαρμοστέο ουσιαστικό δίκαιο και τη δικονο-

5. Έλευθερίας Παπαγιάννη, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σὲ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου*, I. Ἐνοχικὸ καὶ ἐμπράγματο δίκαιο, II. Οἰκογενειακὸ δίκαιο [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte–Athener Reihe 6], Αθήνα 1992, 1997. Βλ. επίσης την πιο πρόσφατη δημοσίευση νομολογίας εκκλησιαστικού δικαστηρίου, Βασιλικῆς Διάφα-Καμπουρίδη, *Ὁ Κῶδιξ τῆς Ἐπισκοπῆς Σερβίων καὶ Κοζάνης τῶν ἐτῶν 1849-1868* [IBAK], Κοζάνη 2006.

6. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, «Νομολογία Κριτηρίων Μυκόνου», *ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985) και την εκεί σχετική βιβλιογραφία στην εκτενή εισαγωγή. Βλ. επίσης του Ιδίου, «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου, 17^ο^c-19^ο^c αἰ.», *Μελετήματα*, τ. Δ', Αθήνα 2004, σσ. 102 επ.

7. Βλ. ΕΚΣ, σσ. 77-81.

8. Ὁ.π., σσ. 81-100.

9. Βλ. τις ἐπὶ μέρους αρμοδιότητες και υποχρεώσεις ὀ.π., σσ. 124-132.

μία, τα Προνόμια δεν προέβλεπαν απολύτως τίποτε¹⁰. Αυτή η ασάφεια δικαιολογείται από το καθεστώς της πολυμορφίας δικαίου (*pluralisme juridique*) που ίσχυε τότε γενικά στις μοναρχίες: Η αρχή του «προσωπικού δεσμού» (*personnalité de la loi*): «προσωπικότητα του νόμου» πραγματώνεται με την εφαρμογή της αρχής της δωσιδικίας του εναγομένου (*forum rei*). Αυτή η γενική αρχή επέτρεπε την εφαρμογή των κανόνων δικαίου ανάλογα με την κοινωνική τάξη ή/και ανάλογα με την εθνοτική προέλευση ή τη θρησκευτική ομολογία των διαδίκων, εκεί όπου ο πληθυσμός της χώρας είχε πολυεθνική ή/και πολυπολιτισμική σύνθεση¹¹. Η δικαστική εξουσία, όμως, ανήκε αποκλειστικά στον μονάρχη, γιατί από αυτόν πήγαζαν όλες οι εξουσίες, τις οποίες ασκούσε είτε αυτοπροσώπως είτε μέσω προσώπων ή οργάνων που εξουσιοδοτούσε.

1.1. Η δικαστική αυτοτέλεια της Κομπανίας.

Στην περίπτωση της Κομπανίας, η δικαστική αυτοτέλεια υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι τα πρόσωπα τα οποία τη συγκροτούσαν ήταν αλλόθρησκοι ξένοι που ανήκαν στην εμπορική τάξη –*status mercantilis*–, όπως οι Σάξονες των επτά αυτονόμων πόλεων της Τρανσυλβανίας, μεταξύ των οποίων ήταν το Σιμπίου¹². Για τον λόγο αυτό, οι σχετικές με τους έλληνες εμπόρους διαφορές υπάγονταν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Κριτηρίου της Κομπανίας, το οποίο τις έκρινε σε πρώτο βαθμό. Επί Ηγεμονίας και επί αυστριακής κυριαρχίας χωρούσε έφεση, που υποβαλλόταν αντίστοιχα στον Έπαρχο¹³ ή στον Θησαυροφύλακα Τρανσυλβανίας, και προσφυγή στον αυτοκράτορα μόνον επί υποθέσεων με αντικείμενο αξίας άνω των 500 φιορινίων¹⁴.

Για τις μη εμπορικές υποθέσεις, τα Προνόμια δεν κάνουν ιδιαίτερο λόγο. Στην πράξη, αυτές απορροφήθηκαν από το Κριτήριο, ενώ θεωρητικά ίσχυε παράλληλα η αρμοδιότητα του Επάρχου και αργότερα του Θησαυροφύλακα της Τρανσυλβανίας, ενός οργάνου που είχε δεσμικά την εποπτεία των ξένων εμπόρων. Στην αρμοδιότητα του Κριτηρίου υπάγονταν και τα περισσότερα αδικήματα που σήμερα διώκονται

10. Ό.π., σσ. 94-95.

11. Ό.π., σσ. 142-143, 159· για την έννοια της πολυμορφίας δικαίου βλ. J. Vanderlinden, «Le pluralisme juridique : Essai de Synthèse», in J. Gilissen (éd.), *Le pluralisme juridique*, Bruxelles 1972, σσ. 19-56.

12. ΕΚΣ, σσ. 142, 173.

13. Βλ. Μέρος Α', εγγρ. 25 στ. 8.

14. Ό.π., σσ. 94-100.

κατ'έγκληση, με εξαίρεση τα λεγόμενα «δημόσια εγκλήματα» (*causae criminales*), που εκδικάζονταν σε πρώτο βαθμό από τον Έπαρχο, ενώ επί αυστριακής κυριαρχίας από τον Θησαυροφύλακα. Η έφεση κατά των αποφάσεών τους υποβαλλόταν, ενδεχομένως, στο ηγεμονικό δικαστήριο (*Tabula regia*) επί Ηγεμονίας, ή στην αυτοκρατορική αυλή στη Βιέννη (*Camera Aulica Trnsylvaniensis*)¹⁵ αργότερα. Οι λόγοι που οι μη εμπορικές υποθέσεις, με την παραπάνω έννοια, εκδικάζονταν από το Κριτήριο της Κομπανίας είναι προφανείς: α) Η γλώσσα των διαδίκων ήταν σοβαρό εμπόδιο για την ομαλή διεξαγωγή της δίκης στα αρμόδια τοπικά δικαστήρια· β) το κόστος ήταν προσιτό, διότι το δικαστικό παράβολο ήταν χαμηλότερο εκείνου που απαιτούνταν για το Θησαυροφυλάκιο, όπου θα έπρεπε να μεταφρασθούν τα έγγραφα και να αμειφθεί διερμηνέας στην ακροαματική διαδικασία· γ) εξ ίσου σημαντικό εμπόδιο για τους δικαζομένους και τους δικαστές θα αποτελούσε το εφαρμοστέο δίκαιο και οι δικονομικοί μηχανισμοί της τοπικής έννομης τάξης. Πέραν όλων αυτών των λόγων, η κεντρική εξουσία δεν ενδιαφερόταν στην πραγματικότητα παρά για την καταβολή της ετήσιας εισφοράς από την Κομπανία και των διαφόρων τελών και δασμών των διακινουμένων προϊόντων μέσα και έξω από την Τρανσυλβανία.

Σε ό,τι αφορά το δίκαιο, τα Προνόμια δεν το προσδιορίζουν. Οι εφαρμοστέοι κανόνες του τρανσυλβανικού δικαίου, εξ άλλου, δεν έφεραν ριζικά από εκείνους που εφήρμοζε το Κριτήριο, διότι απώτερη κοινή τους βάση ήταν το ιουστινιάνειο δίκαιο¹⁶. Αυτό που διέφερε περισσότερο ήταν το δικονομικό σύστημα: Το τρανσυλβανικό σύστημα ήταν τυπικό, ενώ το Κριτήριο αναζητούσε τη λύση της διαφοράς κατά το «εύλογον και δίκαιον» χωρίς να επιδιώκει να τη στηρίξει σε κάποια νομική διάταξη, εκτός από τις διατάξεις που κοινοποιούνταν επί τούτου στην Κομπανία από τη Διοίκηση της χώρας (π.χ. για το νόμιμο επιτόκιο) και έπρεπε να εφαρμοσθούν υποχρεωτικά. Πολύ σπάνια συναντούμε γενικές αναφορές στους «νόμους των προπατόρων», δηλαδή τα δεσπίσματα της Κομπανίας, ή στους «θείους νόμους», δηλαδή την Αγία Γραφή. Μέσα από τη νομολογία της, το δικονομικό σύστημα της Κομπανίας προβάλλει ως ιδιαίτερα ευπροσάρμοστο στις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και στις βιοτικές ανάγκες των διαδίκων. Αυτό που διατρέχει όλη τη νομολογία, ιδίως τη λειτουργία του Κριτηρίου, είναι ο σταθερός προσανατολισμός του σε λύσεις που επιτρέπουν τη διατήρηση της Κομπανίας (συλλογικό συμφέρον) και την επιβίωση των μελών της (ατομικό συμφέρον) μέσα σε αυτήν. Επιδιώκει, δηλαδή, τη χρυσή

15. Ό.π., σσ. 95-96, 98.

16. Αυτόδι.

τομή μεταξύ συλλογικού και ατομικού συμφέροντος, ώστε να επιτευχθεί η συνοχή της¹⁷.

1.2. Η δικονομία.

1.2.1. Η δωσιδικία του εναγομένου. Η αρχή του *forum rei* ίσχυε γενικά στην Τρανσυλβανία. Το Κριτήριο της Κομπανίας είχε αποκλειστική δικαιοδοσία στις εμπορικές υποθέσεις κατά των τακτικών και εκτάκτων μελών της¹⁸, τους «Ρωμαίουςπραματευτές» από την οθωμανική αυτοκρατορία που διέμεναν στο Σιμπίου¹⁹. Η αρμοδιότητά του εκτεινόταν επίσης στα μέλη των οικογενειών τους, στους μαθητευομένους και τους υπαλλήλους τους. Από το 1652, η διοικητική και δικαστική δικαιοδοσία της Κομπανίας επεκτάθηκε σε όλους τους ξένους που για οποιονδήποτε λόγο βρίσκονταν στην Τρανσυλβανία, οι οποίοι προέρχονταν από εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας ή από υποτελείς σε αυτήν χώρες²⁰. Σύμφωνα όμως με το Προνόμιο του 1636, ο ευγενής δεν υπεχρεούτο να εναγάγει κάποιο μέλος στο Κριτήριο της Κομπανίας για εμπορική υπόθεση, αλλά στο αρμόδιο για τον ίδιο τρανσυλβανικό δικαστήριο, ρύθμιση που καταργήθηκε με το Προνόμιο του 1701²¹.

1.2.2. Αποδείξεις. Όπως στην Τρανσυλβανία, στη δίκη χρησιμοποιούνταν τα γνωστά από το ρωμαϊκό δίκαιο μέσα αποδείξεως: έγγραφα, μάρτυρες, όρκος, ομολογία.

α) Τα έγγραφα είχαν πλήρη αποδεικτική ισχύ όταν ήταν δημόσια, δηλαδή της τρανσυλβανικής διοικήσεως ή κάποιου αξιωματούχου της, αποφάσεις δικαστηρίων της Τρανσυλβανίας, των εκκλησιαστικών δικαστηρίων, ή των Κριτηρίων άλλων συσσωματώσεων αναγνωρισμένων από τις Αρχές της χώρας²². Τα ιδιωτικά έγγραφα είχαν επίσης πλήρη αποδεικτική ισχύ όταν έφεραν την υπογραφή του συντάκτη (επιστολές) ή των μερών (συμβάσεις ή σύμφωνα, χρεωστικές ομολογίες, *έξωφληστικά γράμματα, κατάστιχα λογαριασμών*, κλπ.) και ενός ή, συνηθέστερα, δύο

17. ΕΚΣ, σσ. 174-175.

18. Ό.π., σ. 94.

19. Βλ. το Προνόμιο του Γεωργίου Ράκοτσι Α' (1636), ό.π., σσ. 375-378.

20. *Approbatae Constitutiones, Pars III, titulus 52, art. 1*. Βλ. και Θ. 1(1639), ΕΚΣ, σσ. 267-268.

21. Ό.π., σ. 97.

22. Όπως π.χ. της εμπορικής παροικίας των Αρμενίων, των Εβραίων ή των Βουλγάρων στην Τρανσυλβανία.

μαρτύρων. Στην κατηγορία των ιδιωτικών εγγράφων θα πρέπει να ενταχθούν επίσης τα εμπορικά βιβλία τουπραματευτή (*κατάστιχα, τεφτέρια*) και οι αποφάσεις αιρετοκρισίας, που είχαν πλήρη αποδεικτική ισχύ στο Κριτήριο της Κομπανίας.

β) Μάρτυρες μπορούσαν να είναι πρόσωπα ενήλικα, ανεξαρτήτως φύλου, που δεν είχαν οικονομική εξάρτηση από τους διαδίκους υπέρ των οποίων κατέθεταν, και δεν είχαν καταδικασθεί για συκοφαντία, ψευδορκία ή άλλη πράξη που μείωνε την αξιοπιστία τους στις συναλλαγές, όπως αποκλείονταν και εκείνοι για τους οποίους είχε εκδοθεί από το Κριτήριο «*διαλάλημα*» –δηλαδή «*σουργούνι*»–, ή «*στηλίτευμα*». Οι μάρτυρες μπορούσαν να καταθέσουν στο Κριτήριο ανομοτί ή ενόρκως, αυτοπροσώπως, με επιστολή ή, τέλος, κατ'οίκον ενώπιον δύο ορκωτών παρέδρων του Κριτηρίου –όταν επρόκειτο για ηλικιωμένους ή αρρώστους.

γ) Ο όρκος μπορούσε να δοθεί ενώπιον του Κριτηρίου «*μὲ Θεὸν καὶ ψυχὴν*» του διαδίκου ή του μάρτυρα («*θεόψυχα*»), με το χέρι στο Ευαγγέλιο ή στο σταυρό («*ὄρκος εὐαγγελικός*», «*μὲ τὸν σταυρόν*»), ή, τέλος, ενώπιον των ειδικά ορισμένων από την τρανσυλθανική Καγκελαρία προσώπων (όρκος «*μὲ τοὺς Διάκους*»). Αυτός ο τελευταίος τύπος όρκου προϋπέθετε, πιθανόν, κάποια ειδική διαδικασία ή φοβερές συνέπειες για τον ψευδορκούντα, γιατί στα πρακτικά και τις αποφάσεις του Κριτηρίου έχει απειλητική χροιά όταν επάγεται, με άμεση συνέπεια οι διάδικοι να σπεύδουν να συμβιβασθούν. Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως είναι γνωστό, η επίκληση της Αγίας Τριάδας ή το σημείο του σταυρού στην αρχή εγγράφων επέιχε δέση όρκου και επέφερε τα αποτελέσματα της ψευδορκίας, εφόσον παραβιαζόταν κάποιος όρος ή όταν το περιεχόμενο του εγγράφου αποδεικνυόταν ψευδές.

1.2.3. Η πορεία της δίκης δεν διαφέρει ουσιωδώς από τη σύγχρονη δίκη, σε ό,τι αφορά τα στάδια τα οποία αυτή διανύει μέχρι την έκδοση της οριστικής απόφασης. Αυτά, σε γενικές γραμμές, είναι: α) η άσκηση της αγωγής, β) η επ' ακροατηρίου συζήτηση και η διεξαγωγή των αποδείξεων, γ) η έκδοση και δημοσίευση της απόφασης, και δ) η εκτέλεσή της.

α) Η άσκηση της αγωγής γινόταν συνήθως προφορικά στο Κριτήριο, κάθε Δευτέρα και Πέμπτη που αυτό συνεδρίαζε στο «*κονάκι*» του εκάστοτε προεστού, και καταχωριζόταν στο πρωτόκολλο της Κομπανίας. Μπορούσε επίσης να γίνει γραπτά, με επιστολή του ενάγοντα προς τον προεστό, ή μέσω πληρεξουσίου αντιπροσώπου που την κατέθετε στο Κριτήριο. Η κλήση του εναγομένου στη συζήτηση γινόταν είτε από τον Καπετάνο της Κομπανίας, κατ'εντολήν του προεστού, είτε από τον ενά-

γοντα, ο οποίος επεδείκνυε (: κοινοποιούσε) κάποιο έγγραφο –συνήθως ένα απλό χαρτί– που έφερε τη σφραγίδα του προεστού.

β) Η πρώτη επ' ακροατήριω συζήτηση άρχιζε με την έκθεση του/ των αιτήματος/-άτων της αγωγής α) από τον ενάγοντα, όταν η αγωγή ασκούνταν κατά τη συνεδρίαση του Κριτηρίου, ή β) από τον προεστό ή κάποιον πάρεδρο. Ο εναγόμενος απαντούσε προβάλλοντας τους δικούς του ισχυρισμούς και τις ενστάσεις του, συχνά ασκώντας επίσης ανταγωγή. Συνήθως οι διάδικοι παρουσίαζαν τις αποδείξεις τους –έγγραφα ή μάρτυρες– στην πρώτη συζήτηση. Τα μέλη του Κριτηρίου και οι διάδικοι υπέβαλαν διευκρινιστικές ερωτήσεις και στη συνέχεια οι διάδικοι, οι μάρτυρες και άλλοι τυχόν παριστάμενοι αποχωρούσαν από τον χώρο όπου διεξαγόταν η δίκη. Τα μέλη του Κριτηρίου διασκέπτονταν, ο προεστός, ο νοτάριος ή κάποιος πάρεδρος συνέτασσε την απόφαση, που υπογραφόταν από τον προεστό και τους μετέχοντες παρέδρους, και καλούνταν μέσα στην αίθουσα οι διάδικοι και όποιος άλλος ήθελε να παραστεί.

Η μετ' απόδειξη δεύτερη συζήτηση –όταν είχε προηγηθεί προδικαστική απόφαση–, γινόταν συνήθως με πρωτοβουλία του ενάγοντος ή και του εναγομένου, μετά την προθεσμία που είχε ορίσει η απόφαση για τη διεξαγωγή των αποδείξεων. Σε πολλές περιπτώσεις το Κριτήριο όριζε ρητή ημερομηνία για τη δεύτερη συζήτηση, με παράλληλη απαγόρευση εξόδου των διαδίκων από την πόλη μέχρι της οριστικής εκδίκασης της υποθέσεως. Η υπαίτια απουσία διαδίκου από τη μετ' απόδειξη συζήτηση, εκτός από την απώλεια της δίκης, μπορούσε να επισύρει και την επιβολή πειδαρχικής ποινής. Υπήρχε βέβαια η δυνατότητα παρατάσεως της προθεσμίας για την προσκόμιση των αποδείξεων, με αίτηση του διαδίκου που είχε το κώλυμα, πριν όμως από την έκδοση της οριστικής αποφάσεως.

Η αναβολή της δίκης ήταν δυνατό να γίνει από το Κριτήριο οικόθεν ή μετά από αίτηση ενός διαδίκου, όταν απουσίαζε ή έπρεπε να απουσιάσει δικαιολογημένα, για την πρόσληψη δικηγόρου, για να κληθεί κάποιος μάρτυρας ή να προσκομισθεί ένα έγγραφο. Το Κριτήριο έτασσε συνήθως προθεσμία για να παρουσιασθούν οι διάδικοι, να προσκομισθούν οι αποδείξεις, ή για να γίνει συμβιβασμός στο διάστημα που μεσολαβούσε. Μπορούσε επίσης να αναβάλει τη συζήτηση για ένα αίτημα της αγωγής και να εκδώσει απόφαση για κάποιο άλλο.

γ) Έκδοση και δημοσίευση της αποφάσεως. Ο προεστός ή το μέλος που τη συνέταξε διάβαζε στο ακροατήριο την απόφαση του δικαστηρίου, οπότε οι διάδικοι είχαν την ευχέρεια να ασκήσουν προφορικά συμπληρωματική αγωγή (συνήθως για τυχόν έξοδα στα οποία θα υποβάλλονταν στο μέλλον, εάν ο αντίδικος δεν συμμορφωνόταν στην απόφαση) ή να

ζητήσουν αντίγραφο των πρακτικών για την υποβολή εφέσεως στο αρμόδιο δευτεροβάθμιο δικαστήριο, το Θησαυροφυλάκιο της Τρανσυλβανίας. Αυτά στην περίπτωση που το Κριτήριο εξέδιδε οριστική απόφαση.

Η προδικαστική απόφαση εκδιδόταν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Εάν το Κριτήριο δεν είχε ορίσει προθεσμία για τη διεξαγωγή των αποδείξεων, δεν συνάγεται από τις αποφάσεις ποιο ήταν το χρονικό διάστημα που θεωρούνταν εύλογο για τη συγκέντρωση των αποδείξεων. Από τα κείμενα των πρακτικών συμπεραίνουμε ότι αυτό μάλλον προσδιοριζόταν από τον χρόνο που απαιτούνταν για να προσκομισθούν τα αποδεικτικά έγγραφα, να ειδοποιηθούν και να μετακινηθούν οι μάρτυρες που βίσκονταν έξω από το Σιμπίου σε μακρινά εμπορικά ταξίδια ή εμποροπανηγύρεις κλπ. Σε μία μόνο περίπτωση, ο εναγόμενος ενίσταται ότι δεν πρέπει να διεξαχθεί η δεύτερη συζήτηση και, επομένως, ότι πρέπει να ματαιωθεί η δίκη, διότι παρήλθε μεγάλο χρονικό διάστημα από την έκδοση της προδικαστικής απόφασεως και διότι, χωρίς σοβαρό λόγο, η ενάγουσα είχε αμελήσει να επαναφέρει την υπόθεση προς συζήτηση, υπονοώντας ότι είχε αποδυναμωθεί η αξίωσή της²³. Πρέπει, τέλος, να επισημανθεί ότι ήταν δυνατόν μια απόφαση να είναι εν μέρει προδικαστική, για ένα ή περισσότερα αιτήματα της αγωγής, και εν μέρει οριστική και εκτελεστή.

Η διάρθρωση και η διατύπωση των αποφάσεων ποικίλει σε πληρότητα και σαφήνεια, ανάλογα με τη σοβαρότητα του αντικειμένου της δίκης, με την πολυπλοκότητα των πραγματικών περιστατικών και με τον βαθμό γραμματισμού του συντάκτη. Σε πολλές περιπτώσεις ποινικών υποθέσεων, που αφορούν εξύβριση και προσβολή της τιμής των μελών ή των συζύγων τους, η διατύπωση των πραγματικών περιστατικών είναι ηδελημένα αόριστη ή ελλειπής, ώστε να μη διγεί η υπόληψη των διαδίκων –το σημαντικότερο ίσως κεφάλαιο της εμπορικής πίστης εκείνη την εποχή. Στην ασάφεια των πραγματικών περιστατικών οφείλεται κατά κύριο λόγο η δυσκολία να κατανοήσει ο αναγνώστης, αλλά και ο ειδικός ερευνητής, τις έννομες σχέσεις που στοιχειοθετούνται στα πρακτικά. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις το κείμενο των αποφάσεων επιδέχεται πολλαπλές αναγνώσεις, χωρίς να μπορεί να καταλήξει κανείς σε οριστικά συμπεράσματα. Γι' αυτήν την αβεβαιότητα όμως δεν ευδύνεται μόνον η διατύπωση των κειμένων. Ανάλογο μερίδιο πρέπει να αποδοθεί στην άγνοια του σύγχρονου αναγνώστη για την καθημερινή πρακτική των συναλλαγών της εποχής, που ήταν αυτονόητη για τον συντάκτη του κειμένου.

23. Βλ. Μέρος Δ', εγγρ. 246.

Σε αντίθεση με το ιστορικό, το διατακτικό των αποφάσεων είναι σαφές, τέμνοντας την επίδικη διαφορά, ακόμη και όταν θέτει διαζευκτικά δύο εναλλακτικές λύσεις, κατ'επιλογήν συνήθως του ηττηθέντος διαδίκου και σπανίως του νικώντος, ή υπό την αίρεση κάποιου γεγονότος. Ως επί το πλείστον, οι αποφάσεις είναι αιτιολογημένες με συντομία. Σε αρκετές όμως περιπτώσεις η αιτιολογία της κρίσης υπονοείται, ενώ σε άλλες απουσιάζει εντελώς. Μερικές φορές, η προκρινόμενη λύση στηρίζεται σε προηγούμενες παρεμφερείς αποφάσεις του Κριτηρίου ή στην αντίληψη μιας αόριστης καθολικής δικανικής πρακτικής, με την έκφραση «κατά την κρίσιν παντός Κριτηρίου» ή «κατά τους νόμους», χωρίς άλλη εξειδίκευση. Έτσι, παρ'όλο που στο κείμενο των αποφάσεων σχεδόν ποτέ δεν διατυπώνεται δικανικός συλλογισμός –πλήρης ή έστω υποτυπώδης–, αυτός είναι πάντα ευδιάκριτος μετά από προσεκτική ανάλυση.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η δεμελίωση των κρίσεων στηριζόταν στα δεσπίσματα της Κομπανίας, σε διατάξεις του τρανσυλβανικού δικαίου και των δεσμίων των Σαξόνων της Τρανσυλβανίας, καθώς και στην αδιευκρίνιστη μάζα των ρυθμίσεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου που ίσχυε κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, οι οποίες εφαρμόζονταν εθιμικά· τέλος, βασιζόταν σε έδιμα που διαμορφώθηκαν από την Κομπανία και προσιδίαζαν στη δική της πραγματικότητα²⁴.

δ) Η εκτέλεση των αποφάσεων από τους διαδίκους ήταν η βασική προϋπόθεση για τη διατήρηση της συνοχής της Κομπανίας. Για να επιτύχει τη συσπείρωση των μελών στους κόλπους της και να εμποδίσει φυγόκεντρες τάσεις, που ενεδάρρυνε η αυστριακή πολιτική στην Τρανσυλβανία, το Κριτήριο διαμόρφωσε μηχανισμούς που ενίσχυαν την ασφάλεια δικαίου και καθιστούσαν συμφέρουσα την προσφυγή των μελών στη δικαιοδοσία του. Το σύστημα των ποινών, που ήταν ηπιότερο από το τρανσυλβανικό, και ο τρόπος εκτίσεώς τους²⁵, η έκδηλη εύνοια προς τον οφειλέτη –με την εξάντληση όλων των νομικών και προσωπικών περιθωρίων για την εκπλήρωση της παροχής, χωρίς την οικονομική εξουθένωσή του–, η παράλληλη προστασία του δανειστή με ρυθμίσεις εμπράγματης και προσωπικής ασφάλειας προσαρμοσμένες στην αξιοπιστία του οφειλέτη, καθιστούσαν το νομικό πλαίσιο λειτουργίας της Κομπανίας ελκυστικό για τα μέλη της.

Προς αυτή την κατεύθυνση, διαπιστώνουμε την πλήρη απουσία της παραγραφής των αξιώσεων, που εδράζεται στην αρχή της υποχρεωτικό-

24. ΕΚΣ, σσ. 167-171.

25. Ό.π., σσ. 231 επ., 241-242.

τητας των συμφωνιών στο διηνεκές και κατοχυρώνεται στα θεσπίσματα της Κομπανίας με συγκεκριμένη διάταξη²⁶. Έτσι, οιπραματευτές, που στην πλειοψηφία τους διεξήγαν χερσαίο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων –με τους κινδύνους που αυτό συνεπαγόταν–, προστατεύονταν αποτελεσματικά, χάρη στη δυνατότητα που είχαν να επιδιώξουν δικαστικά την ικανοποίηση των απαιτήσεών τους, όσα χρόνια και αν περνούσαν. Η δυνατότητα αυτή ήταν ένα ισχυρό κίνητρο για να παραμείνουν τα μέλη στην Κομπανία, προσείλκυε νέα και καθιστούσε πιο αποτελεσματική την απειλή της αποβολής από τους κόλπους της ως πειδαρχικής ποινής («σουργούνι», «διαλάλημα»).

Στην περίπτωση που ο ηττηθείς διάδικος δυστροπούσε ή αδυνατούσε απολύτως να συμμορφωθεί με την απόφαση του Κριτηρίου, με αίτηση του αντιδίκου του χωρούσε αναγκαστική εκτέλεση κατά των περιουσιακών του στοιχείων (πλειστηριασμός) και, εάν δεν υπήρχαν ή δεν επαρκούσαν αυτά, κατά του προσώπου του (προσωποκράτηση). Η αναγκαστική εκτέλεση μπορούσε να ανασταλεί με την παροχή εγγυήσεως ή εμπράγματης ασφάλειας για όσο χρονικό διάστημα όριζε το Κριτήριο.

1.2.4. Ο συμβιβασμός²⁷. Ένας συνήθης τρόπος περατώσεως της δίκης ήταν η επίτευξη δικαστικού ή εξώδικου συμβιβασμού των διαδίκων κατά την επ' ακροατηρίω συζήτηση, πριν ή μετά τη διεξαγωγή των αποδείξεων. Ο συμβιβασμός γινόταν είτε από τους διαδίκους, αυτοβούλως, είτε με υπόδειξη του δικαστηρίου που πρότεινε τους όρους. Οι λόγοι για τους οποίους οι διάδικοι προτρέπονταν να συμβιβασθούν ήταν η έλλειψη εγγράφων ή μαρτύρων, το ασαφές ή αντιφατικό αποδεικτικό υλικό, η απροθυμία επαγωγής ή δόσης όρκου, η αποφυγή διεξαγωγής αποδείξεων σε ποινικές υποθέσεις, όταν υπήρχε συνυπαιτιότητα ή για να αποφευχθεί η αναγκαστική παραπομπή στο αρμόδιο τρανσυλθανικό δικαστήριο. Στον εξώδικο συμβιβασμό οι διάδικοι αντήλλασαν «εξοφλητικά γράμματα», ενώ οι όροι του δικαστικού συμβιβασμού ενσωματώνονταν στην απόφαση.

Συμβιβασμός μπορούσε να γίνει και μετά την έκδοση της προδικαστικής αποφάσεως, στη διάρκεια της συζητήσεως που διεξαγόταν μετά την απόδειξη, σπανίως δε και στο στάδιο της αναγκαστικής εκτελέσεως.

1.2.5. Τελεσιδικία και δεδικασμένο. Η έννοια του δεδικασμένου ήταν άγνωστη για το Κριτήριο της Κομπανίας, όσος χρόνος και αν περνούσε. Οι αποφάσεις του Κριτηρίου ήταν οριστικές αλλά όχι τελεσιδικες.

26. ΕΚΣ, Θ. 29(1691) § 3 (ό.π., σσ. 311-312), και σ. 182.

27. Ό.π., σσ. 193-194.

Μπορούσε, επομένως, να ασκηθεί επανειλημμένως αγωγή για το ίδιο αντικείμενο, εναντίον του ιδίου προσώπου ή του διαδόχου του, εφ'όσον δεν είχε εκδοθεί απόφαση του δευτεροβαθμίου τρανσυλθανικού δικαστηρίου. Για να αποθαρρύνει την επανάληψη δικών στο διηνεκές, το Κριτήριο προσέθετε στην απόφαση ρήτρα που απειλούσε την επιβολή προστίμου στους διαδίκους, εάν ασκούσαν αγωγή για την ίδια υπόθεση είτε οι ίδιοι είτε οι απόγονοί τους. Άλλοτε πάλι, σε περιπτώσεις συμβιβασμού –κυρίως επί ποινικών υποθέσεων–, στη ρήτρα απειλούνταν υψηλή χρηματική ποινή, εάν οι διάδικοι ή οι απόγονοί τους αναφέρονταν στα περιστατικά της υποθέσεως για την οποία είχε γίνει ο συμβιβασμός. Η ρήτρα αυτή αποτελεί μια μορφή δεδικασμένου, που εφαρμόσθηκε χάρη στη δικαιοπλαστική λειτουργία του Κριτηρίου και χάριν της ασφαλείας των συναλλαγών.

1.2.6. Τα ασφαλιστικά μέτρα που μπορούσαν να ληφθούν ήταν: α) η συντηρητική κατάσχεση, και β) η απαγόρευση εξόδου από την πόλη ή τελέσεως κάποιας πράξης –εμπορικής ή άλλης φύσεως–, για τις οποίες χρησιμοποιείται αδιακρίτως ο όρος **όπρισμα**, δηλαδή δέσμευση/απαγόρευση. Και τα δύο μέτρα λαμβάνονταν με αίτηση του έχοντος έννομο συμφέρον δανειστή ή τρίτου κατά του οφειλέτη ή τρίτου.

α) Συντηρητική κατάσχεση μπορούσε να γίνει σε εμπορεύματα, σε τιμαφή και σε αντικείμενα της οικοσκευής²⁸ του οφειλέτη, όπου και αν βρίσκονταν αυτά, ή σε απαιτήσεις του εις χείρας τρίτου. Η σχετική δήλωση-αίτηση μπορούσε να υποβληθεί από τον δανειστή στο Κριτήριο ή στον προεστό και καταχωριζόταν στον κώδικα της Κομπανίας²⁹. Μπορούσε επίσης να γίνει με την επίδειξη εγγράφου –ενός απλού χαρτιού– που έφερε τη σφραγίδα του προεστού («...τὸν ὄπρισεν μὲ τὴν βούλλαν»), όπως γινόταν για την κλήση του εναγομένου στην επ' ακροατηρίω συζήτηση από τον ενάγοντα. Το αποτέλεσμα του «οπρίσματος» ήταν άμεσο, με όποιο τρόπο και αν γινόταν: από τη στιγμή που υποβαλλόταν η αίτηση ή η δήλωση, ο οφειλέτης ή ο τρίτος δεν μπορούσε πλέον να προβεί έγκυρα σε καμία απολύτως πράξη διαθέσεως των πραγμάτων ή εισπράξεως των απαιτήσεων που είχαν δεσμευθεί, έως ότου αρθεί το «όπρισμα» με εκπλήρωση, με παροχή εγγυήσεως ή εμπράγματης ασφαλείας, με ανανέωση του χρέους ή με απόφαση του Κριτηρίου.

β) Η απαγόρευση εξόδου από την πόλη ή τη χώρα γινόταν συνήθως με απόφαση του Κριτηρίου, μπορούσε όμως να γίνει και «με την βούλλα» του προεστού, ενώ η απαγόρευση τελέσεως κάποιας πράξης

28. ΕΚΣ, σ. 204.

29. Βλ. π.χ. Μέρος Α', εγγρ. 6.

μπορούσε να γίνει μόνο με δικαστική απόφαση. Στις περιπτώσεις αυτές, η απλή δήλωση στον προεστό, η κατάθεση της αιτήσεως ή η επίδειξη της «βούλλας» επέφεραν άμεσα έννομα αποτελέσματα. Η παραβίαση της απαγορεύσεως ισοδυναμούσε με αδικοπραξία ή/και πειδαρχικό αδίκημα, που επέσυραν τις ανάλογες κυρώσεις κατά την εκτίμηση του Κριτηρίου και ανάλογα με τη ζημία ή τη βλάβη που επέφεραν στον αιτηθέντα την απαγόρευση.

1.2.7. Εγγυοδοσία. Σε αποφάσεις προδικαστικές ή αναβολής της δίκης, είναι συχνό το φαινόμενο της επιβολής εγγυοδοσίας από το Κριτήριο, για την περίπτωση φυγοδικίας ενός διαδίκου, όπως επίσης και για την άρση απαγορεύσεως εξόδου από την πόλη· όχι όμως για άλλες μορφές ασφαλιστικών μέτρων. Η εγγυοδοσία επιβαλλόταν μετά από αίτημα ενός διαδίκου στο Κριτήριο και είχε τη μορφή καταθέσεως ενός χρηματικού ποσού ή του επίδικου αντικειμένου στην Κομπανία, ως θεματοφύλακα ή μεσεγγυούχου, μέχρι την οριστική επίλυση της διαφοράς.

1.2.8. Η έφεση μπορούσε να ασκηθεί σε όλες τις περιπτώσεις. Υποβαλλόταν στο Θησαυροφυλάκιο της Τρανσυλβανίας³⁰, με καταβολή παραβόλου 24 φιορινίων και με επίσημο αντίγραφο του πρακτικού της δίκης ή της αποφάσεως του Κριτηρίου κατά της οποίας στρεφόταν. Οποιαδήποτε διαδικαστική πράξη του Κριτηρίου μπορούσε επίσης να εφεσιβληθεί κατά τη διάρκεια της δίκης, πριν ή μετά την έκδοση οριστικής αποφάσεως. Σε τέτοιες περιπτώσεις, παρατηρείται κατά κανόνα η παραπομπή της υποθέσεως στο Κριτήριο, το οποίο διεβίβαζε την «απόφασή» του στο Θησαυροφυλάκιο, το οποίο όμως δεν δεσμευόταν από αυτήν.

Η νομολογία του Κριτηρίου παρέχει πληροφορίες για διάφορα δικονομικά εργαλεία και διαδικασίες που ήταν σε χρήση, όπως η επ' αναφορά διαδικασία, η σώρευση αγωγών, η παρέμβαση τρίτου στη δίκη, κλπ., που μπορεί ο αναγνώστης να αναζητήσει στο σχετικό Ευρετήριο νομικής ύλης και στα σχόλια των αποφάσεων και πρακτικών του Κριτηρίου. Η παρουσίαση εδώ των βασικών χαρακτηριστικών της δικαιοδοτικής λειτουργίας της Κομπανίας αποτελεί μια στοιχειώδη εισαγωγή στα κείμενα που εκδίδονται και δεν μπορεί να αποδώσει ή να υποκαταστήσει την ποικιλότητα των μηχανισμών που επινόησε το Κριτήριο για να απονείμει ένα *ius* κατά κανόνα *bonum et aequum*.

30. Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας, στον Έπαρχο Τρανσυλβανίας, βλ. σχετικό δέσπισμα κατ., Μέρος Α', εγγρ. 25.

2. Η έκδοση.

Το χειρόγραφο υλικό που εκδίδεται εδώ για πρώτη φορά απόκειται σε τέσσερεις ελληνικούς κώδικες της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι (BAR) με αριθμό 976, 978, 979³¹ και 1153³². Από αυτούς, οι υπ'αριθμόν 978 και 979 εκδίδονται ολόκληροι, ενώ από τους άλλους δύο εκδίδονται τα τμήματα που περιλαμβάνουν αποφάσεις και πρακτικά του Κριτηρίου³³, καθώς και εγγραφές που αφορούν το σχολείο, τον ναό της Κομπανίας, τις σχέσεις της με τις τρανσυλβανικές και αυστριακές αρχές, καθώς και άλλα στοιχεία για τη δραστηριότητά της που βοηθούν στην κατανόηση των συνθηκών υπό τις οποίες λειτουργούσε η Κομπανία και το Κριτήριό της.

Η διπλωματική έκδοση των κωδίκων αποσκοπεί στην όσο το δυνατόν πιο πιστή απεικόνιση του πρωτοτύπου. Στη μεταγραφή των κειμένων διατηρήθηκε η ορθογραφία, η σύνταξη, ο συλλαβισμός και η στίξη του κάθε συντάκτη, ενώ όπου έγιναν διορθωτικές παρεμβάσεις για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου, αυτές σημειώνονται με τα αντίστοιχα εκδοτικά σημεία. Όλες οι βραχυγραφίες αναλύονται εντός παρενθέσεων, εκτός από το «και» και το δίψηφο φωνήεν «ου», όταν αυτό δεν είναι σε υπογραφή. Το αρχικό γράμμα της ημερομηνίας και του κειμένου της κάθε εγγραφής γράφεται κεφαλαίο, και στο τέλος του κειμένου της και των υπογραφών μπαίνει τελεία, που οι περισσότεροι γραφείς συχνά παραλείπουν. Με κεφαλαίο γράφεται και το αρχικό γράμμα των ονομάτων και τόπων, που είναι συνήθως πεζά. Πολλοί συντάκτες υπογραμμίζουν τους αριθμούς, ο συντάκτης όμως των εγγραφών του Α΄ Μέρους (BAR, mss. gr. 1153), συνήθως τους «υπεργραμμίζει» (˘). Στην έκδοση του μέρους αυτού υπογραμμίζονται, επειδή δεν υπήρχε σχετική τεχνική δυνατότητα για την «υπεργράμμιση».

Το εκδιδόμενο υλικό είναι χωρισμένο σε εγγραφές, που αριθμούνται ξεχωριστά για κάθε κώδικα. Κριτήριο γι'αυτόν τον χωρισμό θεωρήθηκε η αυτοτέλεια του κειμένου, η οποία κατά κανόνα προσδιορίζεται από τον εκάστοτε συντάκτη με την αναγραφή της χρονολογίας στην αρχή της εγγραφής, σπανίως στο τέλος, και με τις υπογραφές των μελών του Κριτηρίου στο τέλος της. Πολλές φορές τα πρακτικά δεν υπογράφονται.

31. N. Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, Βουκουρέστι 1940.

32. M. Caratașu, *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei Române*, Βουκουρέστι 2005· για τον κώδικα αυτό βλ. επίσης Olga Cicanci, «Un codex inédit de la Compagnie de Sibiu», *Revue Roumaine d'Histoire* 20 (1981) 673-681.

33. Για τη συνοπτική περιγραφή των κωδίκων της Κομπανίας και του περιεχομένου τους βλ. και ΕΚΣ, σσ. 61-66, 69-71.

Το υλικό διαρθρώνεται σε τέσσερα μέρη, που αντιστοιχούν το καθένα σε έναν κώδικα:

- Στο **Α΄ Μέρος** περιλαμβάνονται πρακτικά και αποφάσεις του Κριτηρίου των ετών 1689-1695, που περιέχονται στα φφ 38ν-61r του κώδικα Π53. Όλες σχεδόν οι εγγραφές καταχωρίσθηκαν από τον Πάλκο Θεοδώρου, προεστό της Κομπανίας από το 1690 έως το 1693, εκτός από τις υπ'αρ. 7 και 25. Η σειρά με την οποία είναι καταχωρισμένες δεν έχει αυστηρή χρονική αλληλουχία. Αυτό πιθανόν οφείλεται είτε στο ότι κάποιες από τις εγγραφές είχαν αρχικά γραφεί πρόχειρα σε λυτά φύλλα, είτε ότι καταγράφηκαν σε υπάρχον κενό του φύλλου για λόγους που δεν είναι πάντα φανεροί.

Στον κώδικα αυτόν, η αρχή κάθε εγγραφής του Πάλκου Θεοδώρου διακρίνεται από το σημείο Λ –με ή χωρίς το σημείο §, που συνήθως το συνοδεύει και σηματοδοτεί μian ενότητα. Ακολουθεί η χρονολογία και στο τέλος οι υπογραφές. Οι περισσότερες όμως εγγραφές αυτού του κώδικα είναι ανυπόγραφες. Στο μέρος αυτό και μόνο, τη μεταγραφή του πρωτοτύπου ακολουθεί, εντός αγκυλών, το ίδιο κείμενο με μερική αποκατάσταση της ορθογραφίας, του τονισμού και της στίξης, ώστε να είναι πιο κατανοητό στον μη εξοικειωμένο με τη δημόδη γλώσσα αναγνώστη, ιδιαίτερα τον νομικό³⁴.

Τα σχόλια στις εγγραφές αυτού του μέρους είναι πολύ πιο εκτενή από εκείνα των υπολοίπων, διότι τα κείμενα είναι περισσότερο ελλειπτικά και δυσνόητα. Η έκταση των σχολίων και των σημειώσεων ήταν, νομίζω, επιβεβλημένη για να εξηγηθούν κάποιες λιγότερο γνωστές όψεις του χερσαίου εμπορίου μεγάλων αποστάσεων του 17^{ου} αι., καθώς και κάποιοι όροι που προσιδιάζουν στη δραστηριότητα και την οργάνωση της Κομπανίας.

- Το **Β΄ Μέρος** αντιστοιχεί στο «Βιβλίον Τρίτον» του κώδικα 976 (φφ 157ν-198r) και καλύπτει μια περίοδο από το 1655 μέχρι το 1801³⁵. Περιλαμβάνει «*υπομνήματα*», δηλαδή εγγραφές, που είχε καταχωρίσει επιλεκτικά ο Ι. Αδάμη στον κώδικα αυτόν από το 1758 έως το 1765, αναπαράγοντας με αφηγηματικό τρόπο κάποιες καταχωρίσεις από τον πρώτο κώδικα της Κομπανίας (BAR, mss. gr. 975)³⁶. Εντύπωση όμως προκαλεί

34. Την παρέκκλιση αυτή από τα καθιερωμένα εκδοτικά πρότυπα είχα θέσει υπόψη του πρόωρα χαμένου συναδέλφου και φίλου Τάσου Καραναστάση. Θα του είμαι πάντα ευγνώμων για την ενδάρρυνση.

35. Βλ. περιγραφή ΕΚΣ, σ. 64.

36. Για περισσότερα στοιχεία, σε ό,τι αφορά τη σχέση των δύο κωδίκων, βλ. ό.π., σσ. 64-66.

η φροντίδα του Ι. Αδάμη να παραπέμψει στα περιθώρια το φύλλο του κώδικα όπου είναι καταχωρισμένη η αρχική εγγραφή. Η επιμελής αυτή τεκμηρίωση δημιουργεί στον αναγνώστη την αίσθηση ενός χρονικού, που θα μπορούσε να είχε τιτλοφορήσει ο συντάκτης «Έργα και ημέραι της Κομπανίας των Ρωμαίων πραγματευτών του Σιμπινίου», όπως συνήθως αποκαλείται αυτή στους κώδικες.

Το Β΄ Μέρος διαχωρίστηκε σε ένα τμήμα με διάφορες εγγραφές νομικού κυρίως ενδιαφέροντος και ένα παράρτημα (Β΄Ι) με «ύπομνήματα» που αφορούν στην ευρύτερη δραστηριότητα της Κομπανίας. Στο σύνολό τους, οι εγγραφές του Β΄ Μέρους δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερη δυσκολία, γιατί έχουν συνταχθεί στη συντριπτική τους πλειοψηφία από τον λόγιο πραγματευτή και Νοτάριο της Κομπανίας Ιωάννη Αδάμη. Είναι άλλωστε οι μόνες στις οποίες εντοπίζεται κάποια υποκειμενικότητα του συντάκτη, που επιτρέπει στον εαυτό του κριτική αξιολόγηση γεγονότων και προσώπων. Στο Παράρτημα εκδίδονται επίσης «ύπομνήματα» (1780-1801) που είχαν καταχωρίσει αργότερα οι Γεώργιος Ι. Μάρκου και Γεώργιος Μανικάτη Σαφράνου και τα οποία αφορούν στη δρασκευτική και εκπαιδευτική δραστηριότητα της Κομπανίας.

Οι εγγραφές του Β΄ Μέρους δεν είναι καταστρωμένες στον κώδικα με χρονολογική ή άλλη σειρά, χωρίς να υπάρχει διατάραξη των φύλλων σε αυτό το τμήμα του. Παρ'όλο που αναζητήθηκε κάποια λογική στη σειρά με την οποία καταχωρίσθηκαν τα «ύπομνήματα», αυτή δεν μπόρεσε να ανιχνευθεί. Η πιο απλή εξήγηση είναι ότι ο Αδάμης κατέγραψε από τους παλιούς κώδικες τις εγγραφές που βρήκε ενδιαφέρουσες και «άξιες μνήμης», όπως αναφέρει σε αρκετές από αυτές, χωρίς να δίνει σημασία στη χρονολογική τους κατάταξη.

- Το Γ΄ Μέρος περιέχει ολόκληρο τον κώδικα 979 (σσ. α΄-β΄ + φφ Ιr-30r). Καλύπτει την περίοδο 1730-1764³⁷ και περιλαμβάνει στις 93 εγγραφές του πρακτικά και αποφάσεις του Κριτηρίου από το χέρι διαφόρων συντακτών, με τις πρωτότυπες υπογραφές όσων συμμετέχουν στη δίκη ή τη διαδικασία. Η καταχώριση των πρακτικών ακολουθεί κατά κανόνα χρονολογική σειρά. Όσες φορές αυτή δεν τηρείται, αιτιολογείται στα σχόλια. Όπως και στο Α΄ Μέρος, καταχωρίζονται επίσης ελάχιστες διοικητικές-πειθαρχικές αποφάσεις, που συμπληρώνουν ή τροποποιούν παλαιότερα δεσπίσματα της Κομπανίας.

- Το Δ΄ Μέρος αποτελείται από 284 εγγραφές των ετών 1723-1786,

37. Βλ. περιγραφή ΕΚΣ, σσ. 69-70.

που περιέχονται στα φφ Ir-124r του κώδικα 978³⁸, και είναι εκτενέστερο από τα προηγούμενα. Το περιεχόμενό του δεν παρουσιάζει μορφολογικές διαφορές από εκείνο των εγγραφών του Γ' Μέρους και πολλοί συντάκτες του συμπίπτουν με εκείνους του κώδικα 979, που χρησιμοποιούνταν παράλληλα από το Κριτήριο³⁹.

Η γλώσσα των κωδίκων, και ειδικότερα η νομική ορολογία, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Παρατηρούνται πολλά δάνεια από την τουρκική, τη ρουμανική, την ουγγρική, τη λατινική και τη γερμανική γλώσσα, οι οποίες χρησιμοποιούνταν στην Τρανσυλβανία και στους τόπους συναλλαγής των μελών της Κομπανίας. Η ανάλυση και αξιολόγηση της γλώσσας των κειμένων απαιτεί εξειδικευμένα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία που δεν διαθέτει ένας νομικός. Αυτό όμως που μπορεί να παρατηρήσει είναι ότι, από τα μέσα περίπου του 18^{ου} αιώνα, η γλώσσα των εγγραφών εμπλουτίζεται με λατινικούς και γερμανικούς όρους, τους οποίους εξελληνίζουν κατά το δοκούν οι συντάκτες. Αυτό οφείλεται στην πρόσληψη των δεσμών και διαδικασιών της αυστριακής έννομης τάξης που είχε επιβληθεί στην Τρανσυλβανία και στην οποία η Κομπανία έπρεπε να προσαρμοσθεί, λόγω της ευρείας χρήσης της εφέσεως, αφ' ενός, και αφ' ετέρου λόγω της συρρικνώσεως της καθ' ύλην αρμοδιότητας του Κριτηρίου της Κομπανίας από το Πρόνομιο της Μαρίας Θηρεσίας (1777)⁴⁰.

3. Τα σχόλια

Η προσέγγιση του σχολιασμού των αποφάσεων είναι κατά κύριο λόγο νομική. Έγινε προσπάθεια να χαρακτηρισθούν στην αρχή κάθε εγγραφής οι έννομες σχέσεις στις οποίες αυτή αφορά, σαν περίληψη της αποφάσεως ή του πρακτικού. Τα σχόλια καθ' εαυτά αποσαφηνίζουν, κατά το δυνατόν και με τις αναγκαίες επιφυλάξεις, τα πραγματικά περιστατικά και τις νομικές σχέσεις που απορρέουν από αυτά –κύριες ή παρεμπόμπουσες–, επεξηγούν την ορολογία, αξιολογούν τις λύσεις που επιλέγει το δικαστήριο και ανιχνεύουν τους εφαρμοστέους κανόνες που τις αιτιολογούν, παραπέμποντας στα θεσπίσματα ή στο τρανσυλβανικό δίκαιο, όπου αυτό είναι εφικτό. Σε πάρα πολλές περιπτώσεις, οι εγ-

38. Βλ. ό.π., σσ. 67-69.

39. Για τα χρονικά κενά που παρατηρούνται στην καταγραφή των πρακτικών του Κριτηρίου βλ. ό.π. σ. 69.

40. ΕΚΣ, σσ. 97-99.

γραφές επιδέχονται πολλές αναγνώσεις, που απολήγουν σε διαφορετικό νομικό χαρακτηρισμό των επιδικών σχέσεων και γι' αυτό σε διαφορετικές λύσεις. Η προτεινόμενη στα σχόλια ερμηνεία θα πρέπει, επομένως, να θεωρηθεί ως «υπόθεση εργασίας» –ως μία από περισσότερες εκδοχές–, και δεν αποκλείει άλλες.

Στα σχόλια, η παραπομπή στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές νομικές συλλογές δεν έχει την έννοια ότι το Κριτήριο άντλησε άμεσα από αυτές τη λύση που προέκρινε. Αναφέρονται μόνον περιστασιακά και ενδεικτικά. Το γεγονός ότι εφαρμόζονται από το Κριτήριο οι ρυθμίσεις που οι συλλογές αυτές περιέχουν είναι απλά ενδεικτικό του ότι η μακρά και αδιάκοπη εφαρμογή τους από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια στους τόπους καταγωγής των μελών παγίωσαν μια συλλογική δικαϊκή συνείδηση. Εξαιρέση, ενδεχομένως, αποτελεί το *Νομικόν* του Επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου (1788), του οποίου οι διατάξεις παραπέμπονται συχνότερα διότι, ενώ η κυκλοφορία αυτής της συλλογής δεν συμπίπτει χρονικά με τις εκδιδόμενες αποφάσεις, οι ρυθμίσεις της βρίσκονται εγγύτερα στις λύσεις που προέκρινε κατά καιρούς το Κριτήριο. Αυτό το εκ πρώτης όψεως παράδοξο μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι το *Νομικόν* του Θεοφίλου Καμπανίας συνθέτει τις ρυθμίσεις των άλλων νομικών συλλογών με τις πραγματικότητες του 18^{ου} αι. Με τον τρόπο αυτό αντανakλά, πιο αξιόπιστα από κάθε άλλη συλλογή που ίσχυε τότε, την κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της αγροτο-αστικής κοινότητας των τελευταίων δεκαετιών του 18^{ου} αιώνα στις βόρειες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η αναφορά σε συγκεκριμένες διατάξεις γενικά σπανίζει στα κείμενα της νομολογίας των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της μεταβυζαντινής περιόδου που έχουν δημοσιευθεί, με εξαίρεση κάποιες αποφάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η άγνοια των συλλογών αυτών από τους πραιματευτές που απένειμαν δικαιοσύνη στο Κριτήριο είναι βέβαιη, με την εξαίρεση, ίσως, του Ιωάννη Αδάμη, ο οποίος σε δυο-τρεις περιπτώσεις μνημονεύει ονομαστικά τον Αρμενόπουλο στο σιμπίλημα του τρανσυλβανικού δικαίου *Σύνταγμα Νόμων Πολιτικῶν*, που εξεπόνησε το 1760 στο Σιμπίου, σε καμία όμως απόφαση από τις πολλές που συνέταξε δεν τον αναφέρει. Η παραπομπή σε νομικές διατάξεις δεν ήταν, εξ άλλου, προϋπόθεση της εγκυρότητας της αποφάσεως ή της εκτελέσεώς της. Η ικανοποίηση των διαδικών από την προκρινόμενη λύση, με την ισορροπημένη στάθμιση του ατομικού και του συλλογικού συμφέροντος των μελών της κοινότητας, ήταν ο αποφασιστικός παράγων για τη συγκράτησή τους στους κόλπους της. Για τον λόγο αυτό, στη νομολογία του Κριτηρίου παρατηρούνται μικρές και μεγάλες αποκλίσεις από τις ρυθμίσεις αυτών των συλλογών, οι οποίες

αντιστοιχούν στην εξιδιασμένη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα της Κομπανίας⁴¹, τόσο ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί η λειτουργία του Κριτηρίου της ως διαπλαστική.

3. Οι πίνακες και τα ευρετήρια.

Η ύπαρξη και παράλληλη χρήση περισσότερων του ενός κωδίκων για την καταγραφή των πρακτικών και αποφάσεων του Κριτηρίου ή τα δεσπίσματα των συνελεύσεων της Κομπανίας, χωρίς αυστηρή ή και καμμία χρονολογική σειρά, δημιουργεί σοβαρές δυσχέρειες στον μελετητή που επιθυμεί να χρησιμοποιήσει το υλικό. Για τον λόγο αυτό, εκτός από τις σχετικές αποφάσεις, που σχολαστικά αναζητήθηκαν στους υπάρχοντες κώδικες και αναγράφονται στην αρχή κάθε εγγραφής, καταρτίσθηκαν πίνακες και ευρετήρια, ώστε να εξυπηρετηθούν ερευνητές περισσότερων επιστημονικών πεδίων.

• Το **Ευρετήριο ονομάτων** περιλαμβάνει με πλάγια στοιχεία τα ονόματα και τα επώνυμα όλων όσων αναφέρονται στο κείμενο των εγγραφών, ενώ με όρθια στοιχεία τα ονόματα που αναφέρονται στην Εισαγωγή, στα σχόλια ή στις υποσημειώσεις. Στα ονόματα στα οποία τα κείμενα δεν αναφέρουν επώνυμο (: πατρώνυμο ή/και επάγγελμα ή παρατσούκλι, κλπ.), αναγράφεται η ιδιότητα με την οποία προσδιορίζεται ο φέρων το όνομα –π.χ. η συγγενική σχέση (γιος/ανηψιός κλπ. του/της...), ο τόπος καταγωγής ή/και επαγγελματικής δραστηριότητας, η σχέση εργασίας κλπ. Τα ονόματα που απαντούν στα κείμενα με πρόταξη του επωνύμου, κατά το ουγγρικό πρότυπο, έχουν ευρετηριασθεί και στο όνομα και στο επώνυμο.

Πρόβλημα παρουσίασε η πολυτυπία των ονομάτων που χρησιμοποιούν οι διάφοροι συντάκτες (Γεώργιος/-ης/-άκης κλπ.), καθώς και τα μέλη της Κομπανίας στην υπογραφή τους (Γιάννης/Ιωάννης/Γιαννάκης κλπ.), με όλη την ορθογραφική ποικιλότητα που μπορεί κανείς να φαντασθεί. Η εύκολη λύση θα ήταν να αναχθούν όλες οι παραλλαγές στον αρχικό τύπο του ονόματος. Αυτή η ομογενοποίηση όμως θα δημιουργούσε πρόβλημα στον ερευνητή, ο οποίος θα ήθελε να ταυτίσει π.χ. έναν «Κύριο» ή μια «Σάφτα» και δεν θα ήξερε ότι πρέπει να τον/την αναζητήσει ως «Κυριάκο» ή ως «Ελισάβετ». Προκρίθηκαν λοιπόν οι συνηθέστεροι τύποι ονομάτων που απαντούν στα κείμενα, με τις επικρατούσες παραλλαγές τους και με παραπομπή στους υπόλοιπους τύπους –όταν

41. Βλ. και ΕΚΣ, σσ. 176, 182.

μπόρεσαν να ταυτισθούν τα πρόσωπα, διότι αυτό δεν ήταν πάντα εφικτό. Ο αριθμός σε αγκύλες δηλώνει ότι το όνομα απαντά σε υπογραφή, όχι στο κυρίως κείμενο της εγγραφής.

- Στο **Ευρετήριο λέξεων** ευρετηριάστηκαν μόνον όροι νομικοί ή με νομική σημασία, καθώς και όσες άλλες λέξεις αναφέρονται σε εμπορεύματα, μέτρα και σταθμά, στην καταγωγή, ή γενικά στην καθημερινή ζωή και την οικονομική δραστηριότητα τωνπραματευτών.

- Το **Ευρετήριο Τόπων** είναι χρήσιμο εργαλείο για την ταύτιση τοπωνυμίων και την εξακρίβωση της καταγωγής προσώπων, που το επώνυμό τους αντιστοιχεί σε τοπωνυμίο⁴². Ήταν αδύνατο όμως να περιληφθούν όλες οι ταυτίσεις στα σχόλια ή τις σημειώσεις. Αυτές μπορούν να γίνουν σχετικά εύκολα από τον αναγνώστη με την αναζήτησή τους σε ειδικές εργασίες⁴³.

- Το **Γλωσσάρι** δεν έχει λεξικογραφικές αξιώσεις. Η σημασία των λέξεων που παρατίθεται είναι αυτή που συνάγεται από τα κείμενα. Προορίζεται απλά να διευκολύνει τον αναγνώστη στην κατανόηση των κειμένων, στα οποία χρησιμοποιούνται λέξεις που σήμερα έχουν περιπέσει σε αχρησία ή έχουν διαφορετική έννοια, ή που παράγονται από άλλες γλώσσες ως δάνεια ή αντιδάνεια και είχαν ενσωματωθεί στο λεξιλόγιο τωνπραματευτών λόγω των συναλλαγών τους.

Η μεταγραφή των κωδίκων έγινε από εκτυπώσεις μικροταινιών των χειρογράφων, τις οποίες μου επέτρεψε να κάνω το 1973 ο τότε Διευθυντής του Τμήματος χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι, Ακαδημαϊκός G. Stempel, στον οποίο η σκέψη μου στρέφεται με ευγνωμοσύνη. Η αξιολόγηση του περιεχομένου τους είχε γίνει στη μονογραφία μου για την ελληνική Κομπανία του Σιμπίου (αν. σημ. 1), σε ό,τι αφορά την οργάνωση, τη λειτουργία και το ουσιαστικό δίκαιο της Κομπανίας, στην οποία έχει εκδοθεί και το τμήμα του κώδικα 976 που περιέχει τα δεσπίσματά της. Η απονομή της δικαιοσύνης από το Κριτήριο της Κομπανίας όμως δεν μπορούσε να περιληφθεί στην παραπάνω εργασία χωρίς την παράλληλη έκδοση του νομολογιακού υλικού των κωδίκων. Γι' αυτό και άρχισα να

42. Π.χ. ο Νικόλας Φυτόκι, που καταγόταν είτε από το Φιτόκι/Ανθή Βισαλτίας είτε από το Φυτόκι Βοΐου, βλ. Θώμης Ι. Βέρρου, *Τοπωνύμια και διοικητική κατανομή οικισμών της Μακεδονίας...*, Θεσσαλονίκη 2008.

43. Εκτός από την εργασία της Θώμης Βέρρου, ό.π., βλ. π.χ. St. Yérasimos, *Les Voyageurs dans l'empire ottoman (XIVe –XVIe siècles). Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités* [Publications de la Société turque d'Histoire, Série VII – No. 117], Ankara 1991.

την προετοιμάζω, μόλις παρέδωσα τη μονογραφία εκείνη στο Ίδρυμα Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου προς εκτύπωση, το 1989. Το 1992 εγκρίθηκε από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας το πρόγραμμα που είχα υποβάλει για την έκδοση των κωδίκων, στα πλαίσια του ΠΕΝΕΔ 91 για την κατάρτιση νέων επιστημόνων. Χάρη στη χρηματοδότηση αυτή της ΓΓΕΤ μπόρεσαν να απασχοληθούν οι κυρίες Φανή Αποστολίδου και Χριστίνα Τορτορέλλη-Δούκα, τότε μεταπτυχιακές φοιτήτριες του Τομέα Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου του Τμήματος Νομικής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθώς και η συνάδελφος κυρία Ελένη Κύρτση-Νάκου ως έμπειρη ερευνήτρια. Η κάθε μία ανέλαβε να σχολιάσει τμήμα των κωδίκων 978 και 979, ενώ την τελική διατύπωση των σχολίων συνέθεσα στη συνέχεια, με τη μορφή που δημοσιεύεται εδώ. Στις διάφορες φάσεις προετοιμασίας του χειρόγραφου υλικού προς έκδοση, με συνέδραμαν με προθυμία, αρχικά η συνάδελφος κυρία Πελαγία Θεοδωρίδου-Πετσατώδη και στη συνέχεια, στα πλαίσια του παραπάνω προγράμματος, οι κύριοι Γιάννης Τζαχάνης, Αριστείδης Χατζής και Παύλος Αγγελάκης. Τους ευχαριστώ όλους θερμά, καθώς και τον Καθηγητή κ. Αθανάσιο Αγγελόπουλο για την υποστήριξή του.

Η αντιβολή των χειρογράφων με το κείμενο της μεταγραφής έγινε με τη συνεργασία της κυρίας Ελένης Κύρτση-Νάκου, που συνέβαλε επίσης σημαντικά στον έλεγχο των παραπομπών, όπως και στην αποδελτίωση για την κατάρτιση των Ευρετηρίων (ονομάτων, λέξεων, τόπων) και του Γλωσσαρίου. Η συνέπεια, η επιστημονική της κατάρτιση, η επιμέλεια και ο ενθουσιασμός της –πολύ πέρα από τις υποχρεώσεις της για το πρόγραμμα–, στήριξαν ουσιαστικά και επί σειρά ετών την προσπάθειά μου για την όσο το δυνατόν πληρέστερη παρουσίαση και αξιοποίηση του υλικού. Δεν έχω λόγια να την ευχαριστήσω αρκετά.

Η εκτύπωση του έργου ανατέθηκε από την Ακαδημία Αθηνών στο τυπογραφείο των Αθηνών «Γ. Αργυρόπουλος Ε.Π.Ε., Γραφικές Τέχνες», που ανταποκρίθηκε κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο στις ιδιομορφίες του κειμένου και τις εκτυπωτικές απαιτήσεις που αυτό συνεπάγεται, ώστε να αποδίδεται οπτικά, όσο αυτό είναι εφικτό, και καλαισθητα η εικόνα του χειρογράφου. Η συνεργασία μας υπήρξε ευθύς εξ αρχής άφογη και ευχαριστώ θερμά τη διεύθυνση και το προσωπικό για την ευγένεια, την υπομονή και την ποιότητα του αποτελέσματος, ιδιαίτερα δε την κυρία Φιλιώ Αποστολίδου.

Στη Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, κυρία Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη,

που πρότεινε τη δημοσίευση της εργασίας ως Παράρτημα της Επετηρίδας του Κέντρου, και στην αρμόδια Επιτροπή της Ακαδημίας Αθηνών, που ενέκρινε την πρόταση, εκφράζω και από τη θέση αυτή τις πιο θερμές ευχαριστίες μου.

Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

ά.χ.	άγνωστο χέρι
Βακτηρία	Ίερομονάχου Ίακώβου, άρχιμανδρίτου καί έπιτρόπου Ίωαννίνων, <i>Βακτηρία Αρχιερέων</i> (1645), έπιμ. έκδ. Πρ. Ί. Άκανδόπουλου, τ. Α΄-Γ΄, Θεσσαλονίκη 2000.
BAR	Biblioteca Academiei Române
γρ.	γραφείας
gr.	grec
εγγρ.	εγγραφή, εγγραφές
έγγρ.	έγγραφο, έγγραφα
E.I.E.	Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών
EKEIEΔ	Ήπετηρίς του Κέντρου Ήρεύνης της Ήστορίας του Ήλληνικού Δικαίου
EKS	Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάδη, <i>Ή έλληνική έμπορική Κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, 1636-1848. Ήργάνωση καί δίκαιο</i> , Θεσσαλονίκη 1994.
EMΣ	Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
ενν.	εννοεί, εννοείται
Εξάβιβλος	Κωνσταντίνου Άρμενοπούλου, <i>Πρόχειρον Νόμων η Ήξάβιβλος</i> , έπιμ. Κ. Πιτσάκη, Άθήνα 1971.
Θ.	θέσπισμα
F	φιορίνι Ουγγαρίας
IMXA	Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
<i>Ist. dr. rom.</i>	VI. Hanga (έπιμ.), <i>Istoria dreptului românesc</i> , τ. I, Βουκουρέστι 1980.
K	Κομπανία
κ., κκ.	κώδικας, κώδικες
K.N.E.	Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών
λατ.	λατινικά
Μαλαξός	<i>Νομοκάνων Μανουήλ Νοταρίου του Μαλαξού ... μετενεχθείς εις λέξιν άπλην</i> , έκδ. Δ. Γκίνη – Ν. Ι. Πανταζοπούλου, <i>NOMOS</i> , τ. I (1982), Θεσσαλονίκη 1985.
mp	manu propria
μον.	μονογραφή

ms., mss.	manuscris, -sse
μτφρ.	μετάφραση
Νομικόν	Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, Ἐπισκόπου Καμπανίας, <i>Νομικόν</i> , ἐκδ. Δ. Γκίνη, Θεσσαλονίκη, 1960.
Νομοκριτήριο	Γκίνης Δ., <i>Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δι- καίου</i> , Αθήνα (Ακαδημία Αθηνών) 1966, σσ. 65-112.
ουγγρ.	ουγγρικά
ρουμ.	ρουμανικά
Σαξονικά Στατοῦτα	Ἰωάννου Ἀδάμη, <i>Ἀρτίκουλα Νομικά, τὰ λεγόμενα Στα- τοῦτα τῶν ἐν Τρανσυλβανία Σαξόνων</i> , 1762.
στ.	στίχος, -οι
Σύνταγμα	Ματθαίου Βλαστάρεως, <i>Σύνταγμα κατὰ στοιχείον</i> , στο: Κ. Ράλλη–Μ. Ποτλή, <i>Σύνταγμα θείων καὶ ἱερῶν Κανό- νων</i> , τ. ΣΤ΄, Αθήναι 1859.
Σύνταγμα Νόμων	Ἰωάννου Ἀδάμη, <i>Σύνταγμα Νόμων Πολιτικῶν... τοῦ Πριντζιπάτου τῆς Τρανσυλβανίας...</i> , 1760.
σχ.	σχετική εγγραφή
σχόλ.	σχόλιο
τουρκ.	τουρκικά
τ.σ.	τόπος σφραγίδας
φ, φφ	φύλλο, φύλλα
χ.	χέρι (: γραφέας)
χφ.	χειρόγραφο

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

αβγδ	αμφίβολη ανάγνωση γραμμάτων
.....	γράμματα δυσανάγνωστα
[.....]	γράμματα ελλείποντα που μπορεί να υπολογισθεί ο αριθμός τους
[αβγδ]	γράμματα ελλείποντα που συμπληρώνονται από τον εκδότη
<αβγδ>	προσθήκη γραμμάτων ή λέξεων από τον εκδότη
(αβγδ)	ανάλυση βραχυγραφιών
[[αβγδ]]	διαγραφή από τον γραφέα
{αβγδ}	διαγραφή από τον εκδότη
αβγδ	προσθήκη γραφέα στο διάστιχο
†αβγδ†	λέξεις παρεφθαρμένες ή ακατάληπτες
αβγδ	γράμματα ή λέξεις στο περιθώριο